Sümegi István

A cselédlány halála

Közelítések a *Puszták népe* tizenkettedik fejezetéhez

„Egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni [...] tapasztalatból tudom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott."[1] (35.)

Egy fiatal cselédlány összezúzott holtteste fekszik a pusztai kút mellett. Mi történt, és – főleg – miért?

Az áldozat Illyésék harmadik szomszédja, mindenki ismerte Rácegresen. A halál oka öngyilkosság – a lány éjszaka kútba ugrott, a hajnali vízmerítők húzták föl élettelen testét a mélyből.

A tényállás tehát tisztázott, és a magyarázat is azonnal kéznél van: „...»feljárt« a kastélyba. Ezért ölte meg magát." (204.) Világosabban fogalmazva: az egyik segédtiszt szeretője volt, illetve a „szerető" nem is a megfelelő kifejezés, hiszen nem önként lett részese az éjszakai légyottoknak. A tiszt – a bevett pusztai szokásoknak megfelelően – magához rendelte, a kislány pedig valószínűleg nem mert nemet mondani. Ráadásul – a későbbi pletykák szerint – a férfi „különösebb vágyait" kívánta a tragikus éjszaka részeg fővel csitítani (205.), azaz – ha jól értem – valami perverzióra, de legalábbis olyasmire, ami a leány szemében annak számított, kényszerítette prédáját.

Úgy tűnik tehát, hogy minden teljesen világos. Talán mi, olvasók sem tettünk volna másképpen, ha hasonló helyzetbe kerülünk. Legföljebb az kíván még némi magyarázatot, hogy miért kellett azonnal a legvégletesebben reagálnia, s hogy miért éppen kútba ugrással vetett véget az életének ez a szegény gyermek. De ezekre a kérdésekre is rögtön körvonalazódni kezd előttünk a válasz.

Az uradalmi cselédek végletesen kiszolgáltatottak voltak – Illyés hosszasan és számos különböző aspektusból ecseteli ezt, jószerint másról sem szól a szociográfiája –, s ezért az áldozatnak egyszerűen nem volt hová menekülnie. A metódus miértje pedig még ennél is könnyebben megokolható: a pusztán a férfiak akasztással, a nők pedig kútba ugrással szoktak véget vetni az életüknek. (204.) Ha valaki szeretné, éppenséggel elmélkedhet azon, hogy miért éppen így és nem másképpen, de ez már, azt hiszem, lényegtelen. Gáz, gyógyszer, toronyház nem állt a rendelkezésükre – ennyi.

Néhány sorral lejjebb azonban kiderül, hogy – ellentétben velünk – a holttest körül toporgók a legkevésbé sem értik a történteket. A segédtiszt föl van háborodva, mintha becsapták volna, a béresek a vállukat vonogatják, és érezhetően respektálják uruk földúltságát, sőt még a lány apja is „csodálkozó méltatlankodással" nézi gyermeke véres tetemét. (205.)

Ezt viszont mi, olvasók nem értjük. Az altiszt talán egy vadállat, a béresek meg gyáva, szervilis talpnyalók, no de az apa? Fölfogható-e ép ésszel, hogy ebben a helyzetben nem a lányát halálba hajszoló segédtisztre, hanem a gyermekére haragszik, s hogy suta mozdulataival ráadásul még ő mentegetőzik? (Uo.) Számunkra ez maga a teljes képtelenség.

Úgy látszik, hogy az imént túlságosan gyorsan akartunk célba érni, ám a rövidebbnek ígérkező ösvény máris összezárult előttünk. Továbbjutunk majd talán, ha előbb a tisztet, az apát és az ő viselkedésüket meghatározó pusztai kultúrát (Illyés Gyula kifejezéseivel: lelkületet, világfelfogást, világszemléletet – 7., 35., 206.) vesszük szemügyre, s aztán ebbe a nagyobb képbe helyezzük bele a vérestragikus jelenetet.

Már akkor is teljesen másképpen látjuk a holttetemet, ha csupán két sarkalatos elemét idézzük fel a pusztai cselédék világfelfogásának.

Először is vegyük figyelembe, hogy ezek az emberek lényegében rabszolgaként tekintenek magukra. Éhbérért dolgoznak, teljes kiszolgáltatottságban élnek, és nemhogy a szabadulás lehetőségét keresnék, hanem évről évre rettegve várják, hogy az uradalom kegyeskedik-e a velük kötött szerződést egy újabb évvel megtoldani. Ugyanis nincs hová menniük. „Kora reggel társadalmi rangsorban az egész puszta az iroda elé gyűlt, megborotválkozva, ünneplőben, egy nyárfaerdőnyi remegő lélek. [...] Az emberek sápadtan lépnek be, mint egy párviadalra. Néha jajongás hallatszik, valaki kegyelemért könyörög. [...] A cselédek jelenete rövid, mint minden nagy sorsfordító drámai jelenet. A párbeszéd ősi szöveg szerint indul. »Ha emberségem, becsületem tetszik – szándékom maradandó« – mondja az országos formulát a vigyázzállásban

[1] ILLYÉS Gyula: *Puszták népe.* Bp., Szépirodalmi, 1962. A főszövegben, zárójelben adom meg a műből vett idézetek oldalszámát.

meredt jelentkező az egymás mellé tolt asztalok előtt, amelyeknél az intézőség tagjai ülnek, mint egy törvényszék [...] Akinek a kezébe adják a cselédkönyvet, ahhoz egy szót sem szólnak, a mozdulat mindent kifejez. [...] Az elbocsátott azon nyomban útra kél, s igyekszik még aznap eltalpalni a környékbeli pusztákra, hátha befogadják valahol. Mi történik vele, ha nem fogadják be? Azt az író sem tudja. Eloszlik, felszáll a levegőbe? A pusztáról mindenesetre eltűnik [...] A könyvben nincs rovat a cselédek jellemzésére. De a nem kívánatos elemeket az uradalmak egymás között nyilvántartják." (283.) A nők helyzetét ráadásul még tovább nehezíti, hogy nemcsak az uraknak, hanem az uruknak is ki vannak szolgáltatva: „A férfiak hitvesüket – akinek az illem tiltotta a védekezést – rendesen szíjjal verték; később – egy Somogyból származott kocsis példájára s szinte divatból – csizmaszárral; ez fáj is, kellő hangot is ád, de csontot nem tör." (158.) Az idézettek után aligha szükséges magyarázni, miért hagyják ezek az asszonyok és a lányaik, hogy parancsolóik kényük-kedvük-szeszélyük szerint bánjanak velük, jószerint semmiféle jogi vagy erkölcsi korlátot sem tisztelve. (Tizenhat éven aluliakkal tilos volt a szexuális kapcsolat, de erre is fittyet hánytak. – 212.)

A másik, figyelmen kívül nem hagyható elem az uradalmi cselédek testhez való viszonya. Ezek előtt az emberek előtt a polgári intimitás vagy a viktoriánus prüdéria tökéletesen ismeretlen, mert életkörülményeik semmi efféle kialakulására sem adnak lehetőséget. Nemcsak a szülők, a nagyszülők és a gyerekek alkalmi félrehúzódásához nem áll rendelkezésre külön tér, hanem sokszor még a családokéra sem; nemcsak a konyhákon osztozik több família, hanem igen gyakran még a hálószobákon is. Aki tisztálkodni vagy szerelmeskedni akar, az szinte csak a többiek szeme láttára teheti. (188., 193.) S ennek megfelelő a szexualitáshoz való viszonyuk is. A gyerekek már a serdülőkoruk előtt részletekbe menő ismereteket szereznek a másik nem intimitásairól (193.), a szüzesség lényegében ismeretlen előttük (201. sk.), és testi hűséget sem igen követelnek egymástól a párok vagy a házastársak. (202.) A legszélsőségesebb esetekben pedig már-már a sade-i orgiákat idéző képek bontakoznak ki. „Az első banda azokból a gyermekekből toborzódik, akiket még az uradalmi gyerekmunkákba nem lehet befogni. [...] Én még náluk is fiatalabb vagyok valamivel, mert emlékszem, egy-két társammal elmaradok egyszer a futásban le Sió-part felé. Kifúlva érkezem meg, a banda már túl van az első lubickoláson, a nádas közepén egy kis homoktisztáson ül széles körben, és versenyt gyakorolja az önkielégülést, anyaszült meztelenül, barnán, mint valami majomfalka." (197.) „Tudom, hogy a parasztlányok erkölcsére nem lehet következtetni abból, ahogy beszélnek; árnyalatnyi zavar nélkül mondják ki azok a legtrágárabb szavakat, a legények előtt is. De ezeknek a zalaiaknak a szavából sok mindenre lehet következtetni. Tépték egymást éjjel-nappal. Ezeknek nem volt vigasz a szerelem. Durván s egymás füle hallatára enyelegtek a sötét istálló szutykában. A pusztagazda hajnalban előbb kívülről kiabált be hozzájuk, megrugdosta az ajtót, s csak azután lépett be, ő röstelkedett már..." (272.) „Voltak még itt-ott gányók is, feles dohányföldiek, furcsa, titokzatos népek [...] Izzasztó nehéz munkát végeztek, s közben ittak, daloltak és fütyülve a világ véleményére felháborító nyíltsággal szeretkeztek." (282.)

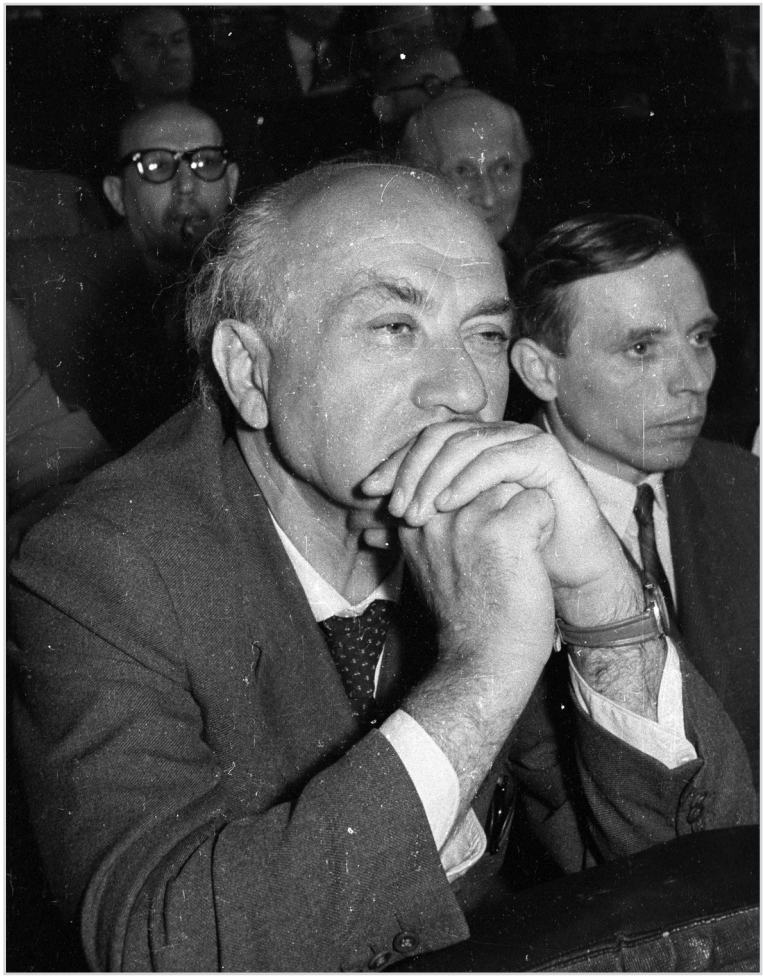

Illyés Gyula és Simon István az Írószövetség közgyűlésén, a pesti Új Városháza ülésterében, 1962
© Fortepan, adományozó: Hunyady József

Ennyi alighanem elegendő ahhoz, hogy elkezdjük érteni, a segédtiszt bosszúságát, a béresek közönyét és talán még az apa zavarát is. Meglehet, megalázó és undort keltő, sőt talán még valamelyest fájdalmas is parancsra nyitni meg magunkat holmi felgerjedt kannak, de – ebben a világban! – semmiképpen sem kibírhatatlan vagy halálosan megalázó. Ez az élet rendje: alkalomadtán és ideje jöttén a férfi előáll a követelésével, a nőnek pedig engedelmeskednie kell. Nincs kibúvó vagy visszabeszélés, de nincs ebben semmi rendkívüli sem: olyan, mint manapság a rendszeres és általánosan elterjedt nőgyógyászati vizsgálatok

vagy éppenséggel a minden erkölcsi gyanún felül álló masszíroztatás.

Most már talán körvonalazódik előttünk a kút mellett bámészkodó pusztaiak értetlensége, ámde most meg a lányt nem értjük. Miért nem úgy reagált, mint a többi cseléd? Miért nem úgy, ahogyan ilyenkor szokás? Miért nem viselte el a tortúrát összeszorított szájjal vagy éppen egy vaskos káromkodással megtoldott vállrándítással?

Ez a lány nyilvánvalóan kivétel. A kivételt pedig – ellentétben az átlagossal – nem lehet csak úgy levezetni és megérteni a „szokásosból". Igen részletes tény- és személyiségfeltáró esettanulmányra volna szükség, amelyből aztán a legjobb volna végül regényt írni. Valami ahhoz hasonlót, mint amilyen Kosztolányi *Édes Annáj*a vagy Németh László *Iszony*a. Ezt a munkát azonban Illyés annak idején nem tudta elvégezni, hiszen még csak gyerek volt. És egyébként is elkésett; a halottat az élő nem bírhatja szóra. Nem maradt hát más, csak a fantázia: „Képzeletemben később ez a lány, ez a sápadt, nyers húsát láttató halott arc lett a dac és a lázadás angyala. Elképzeltem jellemét, az »egyszerű parasztlányban« a hatalmas lelket, amely a szenvedés tüzében leplezi le magát s amelyet Jeanne D'Arc-éhez hasonlítottam..." (205. sk.)

Alighanem meg kell állnunk ezen a ponton és be kell látnunk, hogy közelebb már nem férkőzhetünk a kis cselédlányhoz. Mert egyszerűen nincs mibe kapaszkodnunk. Nem állnak a rendelkezésünkre – és soha nem is fognak már – olyan további tények és információk, amelyeket értelmezve előbbre juthatnánk. Legfeljebb csak egy másik – Illyésétől különböző, de az övéhez hasonlóan bizonyíthatatlan – fantáziaképpel hozakodhatnánk elő.

Van azonban még valami, ami nem hagyja nyugodni a szociográfust. (S talán minket, olvasókat sem.) A puszta kultúrájának belső mechanizmusait Illyés ugyan pontosan érti (hogyne értené, hiszen ő maga is onnan nőtt ki), sőt még a geneziséről is igen alapos ismeretekkel rendelkezik, elfogadni azonban nem hajlandó. Bármit is gondol a segédtiszt, az apa, a béresek s akár a puszta összes lakója, a történtek és az a világ, amelyben ez normálisnak számít, mégiscsak irreális és erkölcstelen, ergo elfogadhatatlan – sugallja szüntelenül és félreérthetetlenül az író.[2] Max Weber és Lukács György nyomán kimerítően elemezték ezt a szituációt a frankfurti iskola társadalomfilozófusai: vannak struktúrák, amelyek formálisan (pusztán a működésüket meghatározó szabályrendszer belső logikáját és koherenciáját tekintve) ugyan racionálisak, szubsztantíve (ezt már jóval nehezebb definiálni, az egyszerűség kedvéért mondjuk csupán azt, hogy egy magasabb és lényegibb szempontból) azonban irracionálisak – mutattak rá. De talán annyi is elegendő, ha Shakespeare *Hamlet*jének egyik közismert mondatát, Polonius megjegyzését igazítjuk hozzá az itt taglaltakhoz: rendszer ugyan kétségkívül van benne, de mégiscsak őrült beszéd.

Az ehhez hasonló disszonanciák újabb kérdések megfogalmazására és további kutatásokra sarkallják az embert. A kút körül csoportosulók társadalmi szerepeibe fönt már bevilágítottunk, de nem tudunk még semmit a maszkok mögött meghúzódó arcokról. Hogyan viszonyulnak a szerepeikhez? Teljesen azonosulnak-e velük vagy inkább távolságot tartanak tőlük? Hányféle alakítása lehet egy-egy szerepnek? Milyen mértékben tűri el a közösség a szerepdistanciát? Mennyire gyakoriak a kivételek? A fölsorolt kérdések mind egy irányba mutatnak: le, a társadalom atomjait alkotó individuumokra.

És okvetlenül tisztázásra szorul az is, hogy mihez képest irracionális a puszták világa. Mi az elmarasztaló ítéletünk viszonyítási pontja? És tényleg rendíthetetlenül bizonyos-e ez a pont – úgy, ahogyan mi kezeljük –, vagy csak a miénkhez hasonló nézőszögből közelítők előtt látszik magától értetődőnek? Hogyan tettünk rá szert? Isteni kinyilatkoztatás által? Vagy az emberi természet gondos tanulmányozása nyomán? Vagy csupán egy másik – a bírálthoz hasonlóan partikuláris és esetleges – mikrokultúra szokásrendszerét vetítettük rá az uradalmi cselédek életvilágára?

A második kérdéscsoportnak talán gyorsabban a végére járhatunk. Illyés (és az olvasó) viszonyítási pontja ez esetben is lehetne egy másik, a magyar pusztával összevethető, de annál vonzóbb társadalom. Mondjuk, a francia parasztok vagy akár a munkások élete.[3] Vagy elkép-

---

2 Kodolányi János, a szociográfia első recenzenseinek egyike igen nyomatékosan kiemeli ezt: „...*maga az egész, maga a rendszer* válik tűrhetetlenné könyve elolvasása után még annak a szemében is, aki felsőbb hatalmak bölcs törvényeiből származtatja *ezt a fajta* magyar államiságot és *ezt a fajta* keresztény kultúrát". KODOLÁNYI János: *Illyés Gyula:* Puszták népe = *Válasz,* 1936, 7–8. sz., 451–454., 453.

3 Íme, egy kínálkozó megközelítés a *Hunok Párisban* egyik szociografikus szakaszából: „A franciák közt a mell-emelő nemcsak az volt, hogy munka volt bőven, hanem hogy ezt a munkát kicsiben, szabad választásra is lehetett kapni, majdnem úgy, mint valami utcai bazár ezer portékáját. Munkaerejét az ember majdnem úgy kezelhette, mint holmi aranyport: már két-három frankos tételben is áruba bocsáthatta, csaknem bármikor és bárhol. S ami a legfontosabb: minden beajánlás, vallatás, fogadkozás, születési igazolás nélkül! Nem tudom, elég jól kifejeztem-e. A végső szükség esetén az ember zsebében még mindig volt egy utolsó buksza, a munkaereje, egy-két óra alatt is kiszedhetett belőle valamit. Ezzel a szolgaság legsúlyosabb béklyója, a fenyegető, mert ki tudja, milyen hosszú ínség tudata oldódott le róla. Az ember az éhenhalástól két méterre is nyugodt lélekkel gyújtott rá az utolsó cigarettájára: délután dolgozok egyet! A lélek szabad volt. Persze, csak az egészséges, a munkabíró testben." ILLYÉS Gyula: *Hunok Párisban.* Bp., Szépirodalmi, 1970, 171.

zelhetnénk magunknak a pusztának a kimerítő leírásából és elemzéséből kiindulva egy sohasem létezett, de éppenséggel elgondolható, jobb világot. (Egy olyat, ahol a cselédek nem szűkölködnek, ahol jogaik vannak stb. „Tiszta ágyat és tiszta asszonyt [...] / Kicsit több bért, egy jó tál ételt, / Foltatlan ruhát, tisztességet / S emberibb szavakat."[4]) Vagy fölmutathatunk olyan általános – de legalábbis annak tartott – igazságokat, amelyek mérceként szolgálhatnak.

Illyés Gyula – nem csupán az elemzett fejezetben, hanem a könyvében mindvégig – szinte kizárólag csak a harmadik lehetőséggel él. (Olykor ugyan összeveti az uradalmi cselédek életét a proletárokéval vagy a falubeli zsellérekével, de sohasem azért, hogy az utóbbiak szolgáljanak referenciapontként.) Arról pedig egy sort sem ír, hogy miképpen lehetne jobb életet teremteni a puszták szomorú világában. (Nyilván azt gondolta, hogy nem reformokra van szükség, hanem a nagybirtok megszüntetésére és földosztásra.) Ám nem úgy használja föl az általános igazságait, mint egy doktriner filozófus vagy egy utópista, aki először fölsorolja az elvont szentenciákat, aztán számonkéri őket a valóságon, hanem nagyon finom kézzel alkalmazott irodalmi eszközökkel.[5] A referenciapontként szolgáló elveket Illyés nem vagy csak igen ritkán, de akkor sem éles kontúrokkal kiemelve önti világos mondatokba, hanem implicit közlésekbe ágyazza. Olyanok ezek, mint a sűrű erdő pókhálói: láthatatlanok, és csak akkor vesszük őket észre, amikor két fa között elhaladva a képünkre ragadnak. A mű befogadója ebből adódóan mindvégig érzi, hogy a puszták népének élete tűrhetetlen világbotrány, mindannyiunk szégyene, pedig az író mindeközben egyetlen kirohanást vagy fölháborodástól izzó mondatot sem enged meg magának. Ő csak elemez és mesél. Igaz, mély empátiával a szereplői iránt, de nyugodt tárgyilagosságát mindvégig megőrizve.

A lány halálát taglaló fejezetben két, viszonyítási pontként szolgáló általános szentenciát találtam. Az első szinte csak mellékesen bukkan elő. Az író éppen azt ecseteli, hogy a parancsolók által kikényszerített légyottok semmiféle ellenszolgáltatással sem társultak, s hogy az alantasok nem is merészeltek ilyesmire gondolni: „Nem panaszkodhatott emiatt az a segédtiszt sem, aki azt a halálraszánt lányt használta, bizonyára minden emberi kapcsolat nélkül, ahogyan egy ivóbögrét vagy csizmahúzót használ az ember. Nem formált jogot bizalmaskodásra vagy valami igényre a lány családja sem." (207.)

Minden emberi kapcsolat nélkül használta a lányt. Mint egy tárgyat. Illyés nem fűzi hozzá, de világos: ez becstelenség. És ha az, akkor bátran megfordíthatjuk a mondat előjelét, és felszólító módba fordíthatjuk: ne használd a másik embert! Elkerülhetetlen persze, hogy embertársaink olykor nekünk rendelt eszközként jelenjenek meg előttünk, sőt talán még az is, hogy időnként mi magunk rendeljük őket valamilyen általunk elérni kívánt cél alá, de mindeközben se feledjük el egyetlen pillanatra sem, hogy minden ember önmagáért való cél, éppen úgy, mint te vagy én. Nincsenek pincérek vagy bejárónők, hanem csak olyan emberek, akik pincérként vagy bejárónőként keresik a kenyerüket.

Nem más ez, mint Kant általános erkölcsi parancsának egyik lehetséges megfogalmazása,[6] az európai civilizáció alapvető sarokköve. Illyésnek igaza van, nem kell ezt nagyon magyarázgatni, elegendő egy utalás, s azonnal nyilvánvaló lesz a segédtiszt és az azt szentesítő világállapot immoralitása. (Megjegyzem, ha magyarázgatná, nem megerősítené, inkább elbizonytalanítaná, mert kitenné a soha el nem oszlatható és véglegesen meg sem cáfolható kételynek.)

A másik alapelv nem dicsekedhet olyan pedigrével, mint a kategorikus imperatívusz, de nem kevésbé jelentős és nyilvánvaló. (És minden bizonnyal össze is kapcsolódik az előbbivel; belőle vezethető le.) „A nyolc-tízgyerekes béres nem mond fel, nem rakja szekérre óljait, bútorait, egy-két malacát, s nem indul világgá új hely után azért, mert egyik vagy másik leányának mehetnékje támad. S ha az év végén fölkerekedne is, másutt tán különb sors vár rájuk? Más módot a megélésre pedig, mint a cselédkedés, nem ismernek. [...] nem látszik más kivezető út, mint a megadás vagy a halál." (219.)

Azért hagyják, mert nincs más választásuk. S ebben már benne is foglaltatik az újabb erkölcsi imperatívusz: semmilyen humán társulás sem tűrheti, hogy egyes tagjai vagy a részét képező valamely mikroközösség mások eszközeként legyen kénytelen élni![7] Ezt sem igen kell tovább magyarázgatni; ki merné vitatni?

---

4 ADY Endre: *Álmodik a nyomor* (1909)

5 Babits Mihály rögtön a mű megjelenése után arról írt, hogy a szerző látszólag egyszerű és igénytelen irodalmi stílusa valójában egy virtuóz költő céltudatosan használt eszköze. BABITS Mihály: *Puszták népe = Nyugat,* 1936, 6. sz. https://epa.oszk.hu/00000/00022/00605/19136.htm Később pedig több kiváló elemzés is megerősítette. DOBOS István: *Az idegenség retorikája* (A puszták népe *újraolvasása) = Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán.* Szerk. GÖRÖMBEI András, Bp., Kortárs, 2003, 139–149.; TÜSKÉS Tibor: *Az újraolvasott* Puszták népe = Uo., 150–161.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Többértelműség a Puszták népében = Alföld,* 1982, 11. sz., 53–60.

6 KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája* = Uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája.* Ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1991, 7. § és 204.; Uő: *Az erkölcsök metafizikája* = Uo., 25. §.

7 Bibónál szebben erről talán senki nem írt. BIBÓ István: *A Nemzeti Parasztpártról = Válogatott tanulmányok I–III.* Szerk. HUSZÁR Tibor,

Sz. Eszteró Anett illusztrációja Illyés Gyula *Hullaevők* című verséhez, 2022 © Magyar Művészet

Mintha lassacskán kikerekedne a kép: Először érthetetlenül viselkedő és cselekvő embereket látunk. Majd megismerkedünk azzal a számunkra idegen és első látásra fölfoghatatlannak látszó szabályok szerint működő mikrokultúrával, amely meghatározza ezeknek a személyeknek a viselkedését, és elkezdjük érteni a cselekedeteik mozgatórugóit. Aztán olyan univerzális (vagy annak tartott, ne firtassuk) elvekkel konfrontáljuk ezt a partikuláris világot, amelyek minden elgondolható társadalomban érvényesnek tekinthetők, és ennek segítségével világosan elválasztjuk egymástól a látottak racionalitását és irracionalitását, normalitását és abnormalitását. (S mindezek nyomán – vegyük észre ezt is – az öngyilkos cselédlányról eddig feltételezetteket is pontosabban megfogalmazhatjuk. Vagy azért választotta a halált, mert olyasmit tettek vele, ami túlment a szokásos tortúrán és az elviselhetőség határán, vagy azért, mert ez a lány a többieknél sokkal mélyebben átérezte azt a disszonanciát, amely a partikuláris szokások és az egyetemes emberi méltóság között feszült; magyarán: rosszabbul viselte a megaláztatást, mint a többiek.) S ezek után úgy tűnik, mintha már túl is lennénk a nehezén, mintha az egyes történetek és személyek részletekbe menő vizsgálata inkább csak színezhetné egy kicsit az egyébként világos kontúrokat nyert képet.

Amit a gyermek Illyés nem tehetett meg közvetlenül a tragédia után, azt a kamasz és a felnőtt megpróbálta később pótolni: alkalomról alkalomra kísérletet tett a hasonló események szereplőinek kifaggatására és mozgatórugóik mélyebb megértésére. Kérdezgette a környezetében élő lányokat, úri társaságokban forogva szóra bírta a puszták különböző rangú hatalmasságait, s mindeközben kifürkészte a szemtanúk s egyáltalán a cselédség viselkedését. A fejezet második felében az ekként fölhalmozott empirikus anyagból kapunk ízelítőt.

A pusztai közvélemény olykor egymásnak ellentmondó reakcióiból legalább öt különbözőt mutat be a szerző.

Bp., Magvető, 1986, II. (1945–1949), 399–442., különösen 424.; Uő: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* = Uo., 485–504., 502. sk.; Uő: *Az európai társadalomfejlődés értelme* = Uo., III. (1971–1979), 5–124., 110. sk.

1. Vannak, akik megpróbálnak úgy tenni, mintha a történtek a lehető legtermészetesebbek lennének. Az öreg kulcsár „a búzamosóvályú fölé hajoló tizenkét-tizennégy éves lánykák helyzetével a szó szoros értelmében visszaélt" (206.), amire a közbeszéd azzal reagált, hogy „Ó a vén disznó [...], való az egy ilyen vén sántasághoz?" (Uo.) Mintha csak valamilyen fejcsóválásra késztető gyarlóságról volna szó. Vagy azt mondják a lányokat sorra kipróbáló tisztről, hogy „az is ember, neki is van természete, mit csináljon?" (219.)

2. De van példa ennek az ellenkezőjére is: az anekdotázó parancsolók arról mesélnek Illyésnek, hogy a felsőtiszántúliak vérre mennek az asszonyaikért akár az uraság ellen is, ha az csak egy pillantást is mer vetni rájuk. (214.)

Másutt viszont, ahol nem ennyire bátrak vagy nem lehetnek ennyire bátrak, csupáncsak tétova kísérletek történnek a lányok megvédésére. A báty fölkíséri a húgát, de aztán végül mégis eloldalog. (212.) A vőlegény három lépés távolságot tartva, dadogva megkérdezi a tisztet, hogy tényleg az ő menyasszonyával tölti-e az éjszakákat, majd, amikor a kérdőre vont arcátlanul a képébe hazudik (csak beszélgetünk – válaszolja neki), úgy tesz, mintha elhinné, amit mondott. (216.) Vagy megkísérlik valamilyen fortéllyal megmenteni a lányokat. (219. sk. – Hogy miképpen, azt sajnos egyetlen példával sem konkretizálja Illyés.)

Az egyik történetben legalább két, különböző viszonyulás nyomai is világosan körvonalazódnak. A lányok általában nem fogadnak el ajándékot, s amikor az egyik ezt nemcsak hogy megteszi, hanem ráadásul még büszkélkedik is a szolgálatáért kapott kendővel, akkor a többi asszony nekiesik, letépik a bűnjelet a nyakáról, és onnantól úton-útfélén cemendének nevezik – még a saját anyja is. (218.)

Ha jól sejtem részint azért ez a heves reakció, mert a lány megtörte a csendet, és többé már nem lehetett (3.) úgy tenni, mintha nem is történne semmi. Részint pedig azért, mert a pusztaiak (4.) csak úgy hajlandók elfogadni a rendszeresített nemi erőszakot, mint olyan kényszert, amelyet kénytelenek elviselni. Ezzel a viszonyulással összevetve pedig a kendő vagy ellenszolgáltatás, vagy pedig köszönet az önkéntes ajándékért. Bármelyik magyarázatot fogadjuk is el, a lány valóban cemendének minősül. Az első esetben egyszerűen csak eladta a testét (mint egy profi prosti),[8] a másodikban pedig önként odaadta magát egy idegen férfinak. (Ahol felnőttem, ott nemcsak az üzletszerű kéjelgőket nevezték kurvának, hanem azokat is, akik mélyebb érzelmi kapcsolat nélkül is hajlandók voltak másokkal összefeküdni, és ezt rendszeresen meg is tették.)

5. S persze itt is vannak olyanok, akik megpróbálnak hasznot húzni a fönnálló helyzetből. A lányát fölkísérő apa – az anekdotát előadó tiszt szerint – azért volt annyira buzgó, mert éppen a fejére készültek koppintani valami disznóság miatt. (212. – De könnyen megeshet, hogy az elbeszélő itt is félreértette a szituációt; hasonlóan az előző történethez és több más elbeszélt esethez.)

A bemutatott reakciók némelyikét a lányok viselkedését értelmezve is fölfedezhetjük. 1. A legtöbb példát az ellenállás különböző kísérleteire találjuk, ezeknek egész skálája rajzolódik ki előttünk. Van, aki kerek perec visszautasítja a próbálkozást. Az egyik tizenhat körüli, pöttöm napszámos lány olyan vaskos kijelentésekkel válaszol a hozzá gorombán közeledő fiatal számtartónak, hogy az leforrázott kutyaként kullog el. (274. – Hogy meg merte volna-e ezt csinálni egy magasabb rangú parancsolóval is, nem tudjuk meg.) Egy másik lány fölmegy ugyan az őt magához rendelő tiszthez, de aztán alaposan összekarmolja az erőszaktevőjét. (212. – És bátor ellenállása valószínűleg következmények nélkül marad, legalábbis erre engednek következtetni az anekdotázó úr szavai.) Sokan megadják ugyan magukat, de közben mindvégig kifejezik a tiltakozásukat: például nem hajlandók teljesen levetkőzni vagy a fejükre borítják a kötényüket. (215.) Mások úgy tesznek, mintha frigidek volnának vagy nem is kell úgy tenniük, mert a testük magától tiltakozik a meggyalázás ellen. („Úgy viselkednek azok, öregem, mint egy darab fa" – panaszkodik az egyik lepedőakrobata. – 215.) Az egyik úr meg arról mesél, hogy muszáj előbb leitatni a lányokat (ha a bort visszautasítják, akkor rumos teával), mert másképpen nem érhetnek célt velük. (212. sk.)

---

8 Polcz Alaine mesél valami hasonlóról a háborús megpróbáltatásairól írt visszaemlékezésében. Miután az orosz katonák csoportosan és számolatlan alkalommal megerőszakolták, az egyik tiszt magához hívatta. „Nagyon kedvesen fogadott, jó vacsorát kaptam. Vártam, hogy mi következik. Hogyha nála maradok éjszakára – mondta –, ad egy fél disznót. Uramisten, egy fél disznót, akkor! Gondolkozás nélkül lefeküdtem vele. [...] Elég gyöngéd és kedves volt, ez kínosabban érintett, mint amikor alku nélkül megerőszakoltak. Hazugság volt a részemről, hogy »igyekeztem viselkedni«. Reggel korán el akartam menni. Kértem, engedjen. [...] Lefeküdtem, pedig nem vertek, nem ütöttek... [...] Kurva vagyok. Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. Kurva az, aki lefekszik pénzért vagy valamilyen juttatásért. Kurva, aki tudatosan a testével szerez meg valamit. Tejet vagy matracot. Persze, ott ez eszembe se jutott. Nem gondoltam semmit. [...] Nem kaptam meg a hasított disznót. Megkönnyebbültem." POLCZ Alaine: *Asszony a fronton. Egy fejezet az életemből.* Bp., Szépirodalmi, 1991, 55.
Éppenséggel lehetséges cizellált érveket fölsorakoztatva elmélkedni afölött, hogy mi a helyes viselkedés a hasonló helyzetekben. De talán jobb, ha gyorsan belátjuk – még mielőtt belekezdenénk –, hogy otromba és ízléstelen lenne egy karosszékben ülve ítélkezni. Másfelől – úgy vélem – nemcsak a fél disznót és a kendőt elfogadó áldozatoknak, hanem a lányra támadó cselédeknek is jár a megértés. Mert ők meg – föltételezem – a pusztai asszonyok kollektív méltóságának maradékát védték. Más kérdés, hogy jobb lett volna persze, ha ezt nem az áldozat ellenében teszik.

2. Mások – úgy sejtem, a többség – belenyugszanak az elkerülhetetlenbe, és az élményeik elidegenítése segítségével próbálják meg minimalizálni az őket ért traumát. „...hasonlóan a szúnyogok és tetvek csípéseihez, vannak más természetű csípések és fullánkok is, és ezek ellen szintén hasztalan a védekezés, de ezek éppúgy nem érhetik a becsületet és a lelket, mint az előbbiek" – magyarázza az író a lányok viselkedését (206.), majd így összegzi az egyik „interjúalanya" beszámolóit: „Az, hogy a kastélyba járt, az nem számított, az nem törte volna meg még szűzi önérzetében sem; mintha csak álmában történt volna." (209. – Ismételten szeretnék utalni a nőgyógyászati vizsgálat vagy a masszázs jelenkori megítélésére.)

3. A naivabbak viszont, éppen ellenkezőleg, megpróbálják elhitetni magukkal – ideig-óráig talán sikeresen –, hogy igenis emberszámba veszik őket az urak. Egyesek – mesélik a férfiak – kitüntetésnek tekintik, hogy őket választották, mások meg még hízelkednek is, és sejthetően azt hiszik, hogy „a dologból lehet valami". (214.) Vagy ha nem is ringatják magukat efféle illúzióba, mégis úgy tesznek, mintha egy normális párkapcsolat résztvevői lennének: beszélgetnek a hóhérjukkal, sőt még énekelnek is neki. (213.)

A folytatólagos erőszaktételt nemcsak az áldozatoknak kell valahogyan földolgozniuk, hanem az elkövetőknek is. Itt is meglehetősen széles a skála. 1. Egyesek egyszerűen nem vesznek tudomást prédájuk érzéseiről (mint a lovagló grófkisasszony a hozzásimuló ló éppen zajló testi folyamatairól, mondja az író – 210.), és cinkos összekacsintással előadott harsány anekdotákba csomagolva rejtik el (önmaguk elől is) viselt dolgaik gyalázatosságát. Gyakran olyan meggyőző erővel teszik ezt – figyelmeztet Illyés –, hogy az óvatlan hallgató könnyen elkezdhet osztozni a derűjükben, majd akár bele is olvadhat a társaságukba. (211.)

2. Mások meg eltárgyiasítják vagy inkább elállatiasítják áldozataikat. Buták és hiszékenyek. (215.) „Hírből sem tudják, mi a tisztesség!" (218.) „Ügyetlenek, mohók, mint az állatok." (216.) Efféle kijelentéseket jegyez föl a szociográfus.

3. És vannak köztük romantikus lelkek is. Ők úgy tesznek, mintha a parancsra érkező zsákmány a szerelmük volna. Az egyik pribék például így nosztalgiázik: „Micsoda szép estéim voltak nekem [...] Beül, kérlek, a sarokba, ahol nem nagyon éri a lámpa, és ott dalolászgat magában, meg nevetgél csöndesen [...] Nincs az az úrinő, akivel én olyan jól éreztem magamat, mint ezekkel a kis dudorászókkal, reggelig elhallgattam volna őket." (213. sk.) Egy másik meg hűséget követel a „szerelmétől", és fölháborodik, amikor ennek ellenére inflagranti találja. (218.)

Ha nem volnának ezek a történetek, egészen biztosan jóval kevesebbet értenénk. Vegyük azonban észre, hogy még általuk sem érkeztünk el a konkrétumok szintjére. Inkább csak olyan életképmorzsákat és pillanatfelvételeket kaptunk, amelyek segítségével típusokba rendezve pontosíthatjuk a puszták szexuális rabszolgaságáról tett általánosító szentenciákat. Hogyan tudta elhitetni magával a legutolsó történetet elbeszélő uraság, hogy romantikus légyottok részese? Milyen ember volt? Ostoba? Cinikus? Vagy inkább a lelke mélyén tisztességes, és éppen ezért volt szüksége erre a szemet szúró hazugságra? Milyen sebekkel a lelkében távozik reggel az a kislány, aki a fejére borította a kötényét? Sikerül-e neki is elidegenítenie magától az átélteket, vagy haláláig hordozni fogja majd a traumáját? Ezeket és az összes többi történetet is részletes esettanulmánnyá kellene kibővíteni – de legjobb volna mindegyikről egy-egy regényt írni –, ha valóban érteni szeretnénk a szereplőket és a cselekedeteiket. Mert nemcsak az öngyilkos lány kivétel, hanem – ha jobban belegondolunk – mindegyik szereplő és mindegyik eset. De persze valahol meg kellett állnia Illyésnek is, és meg kell állnunk nekünk, olvasóknak is, hiszen más dolgunk is van még az életben.

A történetek áttekintésének másik tanulsága, hogy a kép korántsem fekete-fehér. Az író azzal a kategorikus kijelentéssel indítja el vizsgálódását, hogy „Az urak, a földbirtokostól le a gazdasági gyakornokig szabadon rendelkeztek a cselédnek nem csak a két kezével, hanem az egész testével, és ez ellen nem lehetett apelláta, nincs is." (203.) Számos történetből azonban kiderül, hogy mégiscsak lehetett és volt. Sőt, az egyik szereplő egy éppen ennyire kategorikus, de pontosan ellenkező tartalmú szállóigét vág oda a „hűtlenségét" számonkérő uraságnak: „Kedvemből, faromból senki sem parancsol!" (218.)

Nem hiszem, hogy Illyésnek ne tűntek volna fel az ehhez hasonló ellentmondások. Inkább talán úgy gondolta – s ha így van, akkor a legmesszebbmenőkig mellette állok –, hogy szükség van általános megállapításokra is (afféle weberi ideáltípusokra), de szükség van arra is, hogy fölmutassuk az ezektől való eltéréseket.

Ha teljessé kívánnánk tenni a fejezet egymásra épülő olvasatainak szintjeit, akkor a holttest, a fölötte tűnődő pusztaiak és a szereplőket megérteni törekvő író értelmezése után át kellene világítanunk azt is, milyen személyes élmények és meggyőződések által irányítva érti meg az olvasó – jelen esetben e sorok írója – a lányt, a szereplőket és az őket prezentáló írót. Sőt, még egy következő lépést is megtehetnénk, föltéve, hogy más értelmezések is a rendelkezésünkre állnak: megvizsgálhatnánk, hogy a különböző interpretációk milyen előfeltevések hatására hajolnak el különböző irányokba. Ezekbe azonban már nem fogok bele. Hogy miként vélekedem a lányról, a többi szereplőről és Illyés olvasatáról, az többé-kevésbé kiderült. A többit pedig meghagyom inkább másnak.